

Andrej Ule

JE RAZUM ŠE MOŽEN?

Zdi se, kot da je zaradi različnih kritik razsvetljenstva in njegovega gesla — razuma, neprimerno ali pa vsaj nevljudno pritrdilno govoriti o možnostih razuma v današnjih razmerah. Kritike izvirajo iz sila različnih virov in pobud, od eksistencialistične kritike poznanstvenega in tehniziranega sveta, fenomenološke kritike razumskih abstrakcij od življenjskega sveta, prek vsakršnih »iracionalizmov«, kritike pomembnih marksističnih mislecev, pa do nedavnih kritik nekaterih teoretikov znanosti (Feyerabenda idr.) itd. Kakor so te kritike različne po svojem izvoru, motivu, dosegu, vsebini in prodornosti, tako je raznolik tudi pojem razuma, ki je objekt teh kritik. Brezupno bi bilo iskati kakšno trdno jedro tega pojma, na katero bi se kritika in morebiti tudi obramba lahko opirali. Nejasno podobo bi dobili tudi, če bi skušali zbrati mnenja, ki branijo razum in racionalnost, oziroma se postavljajo zanju. Bolj kot v filozofskih in teoretskih razpravah pojem razuma niha in se lomi v vsakdanji politični, ideološki, medijski uporabi. Zato grozi nevarnost popolne vsebinske izpraznjenosti in poljubnosti, še zlasti, če ga vežemo na določen družbeni in političnih interes (tako kot na primer zdaj z razpravljanjem, ki je povezano s »Pozivom k razumu« izpred nekaj mesecev).

V svojem prispevku bom zajel le del problematike, ki je zajeta v problem-skem polju razprav o razumu in nerazumu, racionalnosti in neracionalnosti. Prav tako se ne nameravam spustiti v razpravo o pomenu predloženega Foucaultovega sestavka in njegove Habermasove »recenzije«. Le prav na kratko se bom dotaknil razsvetljenstva, njegovih emancipatornih možnosti in samoodtujitev v »upravljanem svetu«. To so namreč teme, ki bi terjale daljšo in poglobljeno razpravo, za katero pa tu ni prostora. Omejil se bom torej na »racionalni okvir« procesov razumevanja, razlage, pojasnitev in napovedi možnih potekov dogajanj. Ni mi treba posebej dokazovati, da je ta okvir bistven za sleherno razpravo o racionalnosti in razumu, še posebno za pojmovanje in razlago početja in storitev znanosti. Poskusil bom le naznačiti, kje se po mojem začenju področje racionalne razprave, argumentacije, govora, še zlasti področje pojasnitve, in v čem se loči od neracionalnega početja. Tudi »razum«, namreč sposobnost za racionalne diskurze, lahko nastopa kot dispozicija ljudi. Vprašanje je, ali je ta »razum« kaj, na kar se lahko sklicujemo, obračamo, oz. kaj je in kaj ni razumno pri takšnem sklicevanju. Procesi razlage, razumevanja,

pojasnitev, napovedi so metodično in sistematsko sicer utrjeni v znanosti, vendar nikakor ne kot privilegij znanosti (in filozofij). Dejansko so podlaga za intelektualno dejavnost povsod tam, kjer se začneja ali uporablja sistematsko organizirano in zavestno nadzorovano dajanje izjav, postavljanje vprašanj, a tudi zahtev, nasvetov, skratka povsod, kjer propozicionalna vsebina govornih aktov igra važno vlogo.

K procesom razlage itd. najprej napotuje že stavek oz. položaj stavka v jeziku, kajti noben stavek ne stoji sam zase, nasprotno, na tihem predpostavlja množico drugih stavkov ali pa je izvor za nove stavke. Na prvi pogled je to dejstvo trivialno, v resnici pa ni, kajti te relacije so obenem kontingentne in logične interne povezave. Kakor hitro namreč obstaja kakšna logična zveza, npr. odnos predpostavka/konsekvenca, je »logičnost« te zveze interno, nekavzalno dejstvo, ki sodi k logičnim formam stavkov, torej k formalnemu pogoju smisla stavkov. Še več, vsaka logična forma stavka sama po sebi inticipira možnost neskončno veliko logičnih povezav oz. sklepov, v kateri je dani stavek ena od premis ali sklep. In ker ni stavka brez logične forme, to pomeni, da je vsak stavek na neki način vmeščen v »logični prostor« jezika. Logični prostor jezika (in misli) mi pomeni celoto možnih logičnih operacij s stavki. Vsak stavek je torej s svojo logično formo (pa tudi z vsebino!) vmeščen v logični prostor jezika, konkretno v kontekst razprave ali pogovora, komunikacije itd. Bistveni logični operaciji sta negacija in implikacija, bistvena pravila so pravila dedukcije (izpeljave), poleg njih pa tudi druge ekstenzionalne in intenzionalne stavčne zveze oz. operacije.

Prav logična nujnost, da vsak stavek napotuje na množico drugih stavkov, s katerimi je potencialno in aktualno logično povezan, sili govorce v jasnejšo predstavitev te množice, predvsem v iskanje generalnih stavkov, ki uživajo »trdno podporo« govorca ali jezikovne skupnosti in s katerimi bi se dalo logično izpeljati dani stavek. V takšnem primeru govorimo o »deduktivni pojasnitvi« (razlagi) stavka. Prav ta tip razlage se je trdno zasedel v znanostih, zlasti v naravoslovnih; pri tem gre seveda za pojasnitev z »nomotetičnimi zakoni«.

Kadar imamo opravka z generalnim stavkom, gre lahko pri njegovem povezovanju z drugimi stavki tudi za druge povezave epistemske vrste. Poleg izpeljave iz še splošnejših teoretičnih zakonov je pomembno »testiranje« stavka kot hipoteze, namreč raziskava, ali posledice, ki izhajajo iz hipoteze, ustrezajo dejanskosti, in induktivna »izpeljava« hipoteze iz določenih posamičnih primerov splošne trditve.

Ti postopki nikakor niso le stvar znanstvene metodologije ali »instrumentalne« pameti, kot kdaj pa kdaj neprevidno govorijo, marveč jih srečamo prav pri vseh oblikah jezikovnih in »miselnih« praksah, pa naj gre za govor ali mišljenje »primitivnih« ljudi, laikov ali strokovnjakov kakšne znanosti ali tehnike. Uporabljamo jih nezavedno in velikokrat napačno (Levy-Bruhlove ipd. ideje o drugačni logiki »divjakov« ali o »alogičnosti« divje misli so se pokazale za napačne, kajti tudi pri najbolj primitivnih plemenih so antropologi ugotovili, da njihovi člani uporabljajo enako logiko, seveda v mejah izkustva, ki ga zares in vsak dan doživljajo in resnično obvladajo). (Videz »alogičnosti« izhaja iz »omejene« teorije sveta, ne pa iz drugačne logike.)

Iskanje pojasnitev, razlag, boljšega razumevanja trditvev ipd. je torej nujno v vsakdanjem govoru ali v teorijskem diskurzu, razlika je le v stopnji organizacije in zavestnosti ter odgovornosti tega iskanja. K iskanju nas sili že dejstvo, da smo »govorci«, da operiramo s stavki. Prav tu se začneja pomemben del

»racionalnosti« ali razuma. Prav vztrajanje pri *odgovornem in zavestno vodenem, sistematsko organiziranem govoru/mišljenju* je ena od *bistvenih komponent racionalnega vedenja*, sposobnost in obenem volja za takšno početje pa delo razuma, vsaj kakor je bil tradicionalno opredeljevan od antike do razsvetljenstva. *Odgovornost racionalnega mišljenja* pomeni poleg vsebinskih zadolžitvev tudi to, da se vseskozi držimo osnovnih logičnih načel in da ne varamo drugih in sebe s psevdorazlogi, da se ne bojimo konsekvenc tega, kar trdimo, verjamemo in mislimo in da iskanja pravih razlogov ne blokiramo s slepo vero v avtoritete, dogme, nesporne trditve, fantastične in ad hoc domneve itd. *Zavestna vodenost govora ali mišljenja* pomeni, da ne sledimo zgolj asociacijam, nezavednim povezavam misli, psevdootomatizmom v mislih in v govoru, marveč se tem pritiskom upiramo prav z zavestnim vztrajanjem pri odgovornem mišljenju/govoru. *Sistematska organizacija govora/mišljenja* ima lahko različne oblike in stopnje, minimalno zanjo pa je to, da skušamo »urediti« govor v argumentacijo, pri kateri se ločijo premise od konkluzij argumentov; torej se vse trditve ne stapljajo v eno samo slabo, nediferencirano gmoto, pri kateri je lahko vsak stavek premisa vseh drugih, izpeljan iz poljubne množice stavkov. Vse tri postavke so obenem minimalni pogoji diskurzivne racionalnosti in idealne norme racionalnega diskurza, kajti če ena teh predpostavk ni uresničena v diskurzu ali razmišljanju, lahko rečemo, da to ni racionalno mišljenje. Vendar pa nobena od teh postavk ne more biti povsem uresničena. Noben posameznik (ali skupina) v svojem govoru/mišljenju ni povsem zvest logičnim načelom (v načelu ne moremo obvladati vseh konsekvenc svojih trditev, prav tako ne vseh predpostavk, saj gre obakrat za potencialno neskončno množico vedno novih stavkov), ni povsem zavesten v mišljenju (nezavedne asociacije so nezaustavljiva nujnost in celo duševna podlaga sleherne misli), še manj smo sposobni popolne systemske organizacije govora/mišljenja. Znanosti so pravzaprav poskus, da bi s kolektivno organizacijo diskurzov in produkcije pojasnitev povečali človekovo racionalnost (pa ne zgolj v govoru/misli, marveč v dejanjih sploh); v tem smislu so znanosti pomenile neko »družbeno« obliko racionalnosti. Toda nikakor niso vsa racionalnost ali edini vzor racionalnosti, kot so razlagali pozitivisti. Tudi druga področja delovanja ljudi imajo sebi lastne vzorce racionalnosti (in iracionalnosti), kajti že nuja organiziranega diskurza sili udeležence različnih praks v racionalne diskurze in komunikacijske oblike. Te se sčasoma utrdijo v forme »praktičnega razmišljanja«, ki ima deloma samostojno logiko (to je uspelo deloma rekonstruirati šele pragmatikom v zadnjih dvajsetih letih).

Kot je razvidno iz povedanega, racionalnega govora/mišljenja ne omejujem na razpravo o dejstvih, opisih stanja stvari itd., torej ne izločam iz tega razprav o vrednotah, normah, zapovedih, notranjih stanjih subjekta ali o religioznih, ideoloških, filozofskih temah. Takšno omejevanje racionalnega razpravljanja je bilo namreč dokaj pogosto pri neopozitivistih in nato analitičnih filozofih. Ti so pogosto vztrajali pri ostri ločitvi racionalnih razprav o stanjih stvari od razprav o vrednotah, normah, okusih, zapovedih, filozofskih temah itd., češ da druge razprave niso intersubjektivno regulirane in da tu ne velja ekstenzijska logika (oz. sploh nobena logika). Takšna nazarjanja so dandanes precej iz mode, predvsem zato, ker se je pokazalo, da ni mogoče enkrat za vselej ločiti dejstvenih stavkov in zakonov od drugih stavkov, in ker je napredek intenzionalnih logik pokazal, kako veliko logike je skrito v »nedejstvenih« razpravah. Problem razlikovanja racionalnega od neracionalnega (in v skrajnosti

iracionalnega) govora/mišljenja ne vidim v različnih temah, področjih govora/mišljenja, marveč v *pripravljenosti ali nepripravljenosti* ljudi na odgovorno, zavestno in sistemsko organizirano razpravo oz. razmišljanje.

To je početje, ki odpira *logični prostor*, s tem pa omogoča dejansko srečanje različnih izjav, misli v mediju misli, jezika. Namreč, srečanje, ki ni zgolj »sobivanje« različnih izjav v jezikovni interakciji, ki ni zgolj kopičenje simbolnih dejanj, marveč njihovo povezovanje v samosvoj univerzum diskurza(ov). Ta univerzum je jezikovno kognitivna podlaga *družbene univerzalnosti* ljudi, ki so vpleteni vanj. Prav preko univerzuma diskurza se ljudje artikulirano nanašamo na druge kot »sebi enake« (vsaj rodovno enake) in dojemamo sebe kot pripadnike »človeškega rodu« (ni čudno, da se je v številnih kulturah meja »človeškosti« ujela z mejami jezikovne oziroma narodne skupnosti). Artikulirano pripadanje človeškemu rodu je po mojem mnenju ontološka, ne zgolj jezikovno kognitivna podlaga racionalnosti, kajti šele na ravni zavestnega, zavestno artikuliranega diskurza, pridobi življenje in bivanje ljudi tisto specifično kakovost, ki ga postavlja nad »bivanje narave«. In v tem smislu lahko rečem, da pomeni vsako zavračanje racionalnosti, npr. izločanje iz univerzuma diskurza z avtokratskim mišljenjem, dogmatizmom, preprečevanjem razprave o problematičnih temah, v zadnji konsekvenci negacijo človeškosti, vsekakor pa zniževanje kakovosti bivanja in življenja za vse prizadete. Nedemokratično družbeno vedenje je v pomembni meri obenem vzrok in posledica neracionalnega diskurza. Vzrok zato, ker nedemokratično vedenje tako rekoč a priori zapira logični prostor jezika, preprečuje svobodno in enakopravno komuniciranje in razpravo — vse to je namreč pogoj za racionalni diskurz, učinek pa zato, ker vsako zavestno, neracionalno govorjenje/mišljenje sčasoma iztrga posameznika, ki to počne, ali skupino iz univerzuma diskurza in iz prostora dejanske družbenosti ljudi. To stanje se lahko praktično ohrani le s produkcijo in reprodukcijo nedemokratičnih, represivnih socialnih odnosov, ki se slej ali prej »utelesijo« v subjektih kot vnaprejšnja dispozicija za takšno reprodukcijo.

Uveljavljanje racionalnega vedenja je torej neposredno povezano z družbenim razvojem, zlasti s stopnjo demokratizacije vse družbe. Zlasti velja to za razprave in iz njih izhajajoče odločitve o osrednjih družbenih problemih, organizaciji oblasti, ekonomije, pomembnih dilemah, razrednih in slojnih konfliktih. Skratka tam, kjer že zaradi različnih in nasprotnih interesov lahko pričakujemo »družbene razkole«, če niso spremljani z demokratično in javno razpravo vseh prizadetih. Seveda pa ni vsaka »javna razprava« že akt te racionalnosti, dejanska upodobitev univerzuma diskurza, pa če se navzven še tako odlikuje po logičnosti, odkritosti itd. Bolj pomembno je, ali se tiste ugotovitve, do katerih so prišli udeleženci, tudi zares prenesejo v prakso, v odločitve in dejanja. To pa je že stvar nadaljnjih sestavin racionalnega vedenja, ki presegajo območje diskurza in česar v tem sestavku ne obravnavam. Pripominjam le, da tisto, kar bi lahko imenovali »razsvetljenska iluzija«, pomeni prav zamenjavanje ožjega območja (pa čeprav je bistveno) racionalnosti, namreč diskurzivne racionalnosti, s celotno racionalnostjo, npr. pričakovanje, da bi uspešno »pregovarjanje« ljudi, pogovori o perečih temah itd., že pomenili začetek racionalnega delovanja, npr. v politični ali ekonomski sferi. Prav takšna iluzija je tudi pričakovanje, da lahko nekaj »kompetentnih« ljudi (ali pa le dobro informiranih in socialno vplivnih) razpravlja in racionalno odloči o temeljnih družbenih dilemah, javnost pa le »seznanijo« s sklepi ali jo pozovejo k naknadnemu izrekanju o njih.

Med kritiki razsvetljenstva in racionalizacije družbe je zlasti razširjeno mnenje, da se je racionalizacija izčrpala z uveljavljanjem znanosti in tehnike ter birokratske organizacije družbe, s t.i. instrumentalnim razumom. Med »meščanskimi« teoretiki je podobno misel zagovarjal Max Weber, med marksisti Lukács in »kritični teoretiki«. Vendar pa območje racionalnosti, vsaj kolikor sem jo tu predstavil (čeprav v zoženem obsegu diskurzivnih praks), pokriva vse pogoje in oblike razvoja in potrjevanja resnične družbene univerzalnosti človeka. Znanost in tehnika in formalna organizacija družbenega upravljanja zagotovo so rezultat uveljavljanja racionalnosti, vendar pa gotovo *niso vsi* rezultati in še manj edini možni. Že sama naloga »odpiranja« in »podpore« logičnega prostora diskurza je povezana z vsemi oblikami realnega demokrati-ziranja družbe in emancipacije ljudi od nasilja, potiskanja konfliktov itd. Tisto, čemur npr. Habermas pravi »komunikacijsko delovanje«, je prav gotovo bistven del tako pojmovane racionalnosti, ne pa njen »neracionalni« komplement. Če se pojmovanje in še bolj uveljavljanje racionalnosti zvede le na »instrumentalno racionalnost« postopkov, potem je njen vrhunec algoritemska avtomatizacija dogajanja, katere ideal je stroj oz. danes kompjuter, ne pa človek. Vendar je to izredno omejena racionalnost, ki v svoji realizaciji prehaja v iracionalnost, kajti zunaj diskusije, tj. zunaj diskurza pušča sleherni pogovor o razlogih, normah, vrednotah in končnih ciljnih procesov, dejanj in odločitev.

Še nekaj besed o vprašanju, navedenem v naslovu. Iz do sedaj povedanega je razvidno, da razum kot sposobnost za racionalno vedenje oz. vsaj za racionalni diskurz ni naravna lastnost človeka, ki bi jo lahko le »uporabili«. Nasprotno, racionalnost je interakcijski pojav, je kvaliteta diskurza, v katerem vsaj potencialno sodeluje več ljudi. Seveda mora vsakdo od njih imeti sposobnost in predvsem voljo do odgovorne, zavestno in sistematsko vodene razprave in argumentiranja, vendar je prav tako ali še pomembnejše, da so socialni odnosi med njimi in sploh družbeno ozračje takšni, da je sploh mogoče izpeljati in javno voditi razpravo (vsako omejevanje razprave na določen krog pomeni že korak v iracionalnost). Vprašanje torej je, ali so socialne institucije, mediji itd. na ravni zahtev, ki jih postavlja logični prostor jezika. V iracionalnem socialnem položaju je sila težko racionalno diskutirati in delovati, če je sploh mogoče. V glavnem se lahko omejimo na posamezne otoke racionalnosti, npr. na ožjo sfero znanosti, tehnike, instrumentalnih praks, na ožje skupine itd. Torej zgolj pozivi k uporabi razuma tu ne pomagajo in so še manj uspešni. Razum ni isto kot sposobnost mišljenja vobče, temveč racionalnega mišljenja. Najprej je treba sploh ustvariti prostor za javno soočenje stališč, v katerem bo mogoče utemeljeno reči *ne* in terjati izvedbo tega, kar *izhaja* iz sprejetih *predpostavk* (rekel sem, da sta glavni operaciji logičnega prostora negacija in implikacija oz. izpeljava). Če v družbi ni posluha za takšno ravnanje in je racionalnost segmentirana, atomizirana, potem je treba najprej izpeljati družbene, predvsem politične spremembe, ki odpirajo vsem ljudem *možnost* racionalnega soočanja stališč, izbire odločitev in nadzora dejanj. Ne moremo imeti dolžnosti racionalnosti, ne da bi imeli možnost zanjo. Prav razsvetljenska iluzija je bila, da ta dolžnost in s tem možnost vedno obstaja, le uporabiti jo je treba. Seveda pa zaradi tega tiste družbe, ki ne poznajo te možnosti za večino ljudi, niso niti malo socialno ali politično *upravičene, legitimne*.

»Poziv k razumu« je imel svoj smisel in pomen, če se je lahko oprl na tako javnost, ki je sploh sposobna in še bolj voljna demokratično in racionalno

diskutirati, ki torej čuti potrebo po diskusiji. Zdi se, da je tu padel v tragi-komično situacijo, saj znaten del politično dejavne javnosti v Jugoslaviji (in tudi Sloveniji) »razuma« sploh (še) ne potrebuje in ga ne uporablja, kajti povsem dovolj so ji bile utečene fraze, vserezlagajoče ideološke formule in vsiljevanje ogroženosti pred notranjim in zunanjim »sovražnikom«. Mnogi so bili zadovoljni z zaprtim oziroma omejenim »logičnim prostorom« pogovora. Takšna situacija je dokazovala predvsem vladavino »nerazuma«, oz. konkretno, ideološke pameti in državnih aparatov, ki jo podpirajo. Tedaj je treba šele ustvariti pogoje za to, da je *razum sploh mogoč*, namreč kot aktualno racionalno vodenje diskurzov in dejanj na podlagi »logičnega prostora« jezika. Torej je Poziv k razumu ostal na nek način dvoumen, saj poziva k nečemu, kar dejansko (ne zgolj verbalno) nima »družbene podpore«. Ali je to bil poziv k (boljši) »uporabi« (že obstoječega) razuma ali poziv k vzpostavljanju pogojev za razumen diskurz v politiki? To je ostalo nejasno. Zato je za nekatere deloval kot »odvečen« ali vsaj »zastarel« poziv (obnavljanje davno minule »razsvetljenske faze«), saj je po njihovem razum že tako in tako vsebovan in utelešen v znanostih, tehniki, v ideoloških formulacijah (ki so vsaj po besedah dediščina razsvetljenstva) itd., za druge pa kot nekaj nemožnega v tako »iracionalnem« položaju. Torej bodisi kot premalo radikalen, bodisi kot naivno utopičen poziv.

Foucault in za njim Habermas opozarjata na tesno povezavo Kantovega spisa *Kaj je razsvetljenstvo* in sestavka *Spor med fakultetama*, zlasti v tezi, da je »odraščanje« človeka v bitje, ki je sposobno samostojne uporabe razuma in samostojnega, a etično odgovornega dejanja, tisto, kar je resnično velika stvar francoske revolucije. Ne torej sam političen in ekonomski prevrat, ki se je zgodil, ne konkretne usode ljudi in množic, marveč ta »idealni« učinek je bistven in se po Kantu ne bo več izgubil iz zgodovinske pameti človeštva. Ta revolucija je dala razumu družbeno in politično legitimnost, torej je sploh postavila takšne odnose, v katerih je »uporaba razuma« mogoča (in zahtevana!). Menim, da ima tu Kant prav, ne glede na vse idealistične osnove svojega sklepanja. Če kaka revolucija ne ustvari tako splošnih in za vse ljudi pomembnih učinkov osvobajanja, da se ne morejo več izgubiti v nepovrat (razen v popolni negaciji zgodovine), potem ni prava revolucija, temveč le »družbeni prevrat«, ali še ožje, »politični prevrat«. Zato nas nenehno ponavljanje situacij, ki so v jugoslovanski družbi globalno iracionalne, ki ne dopuščajo »uporabe razuma«, opozarja na to, da se moramo vprašati o učinkih in rezultatih tistega družbenega prevrata, ki služi za legitimnost sedanjemu družbenemu stanju. Vprašamo se lahko, ali nam je glede »razuma« uspelo vsaj to, kar je uspelo francoski revoluciji, namreč odpreti prostor za kolikor toliko racionalen diskurz in delovanje.

Tragikomična situacija, v kateri se je znašel Poziv k razumu (ko je deloval obenem kot »davno presežen« in kot »nemogoča utopija«), navaja na domnevo, da smo nemara res še v »predrazsvetljenski revolucionarni situaciji« in da je šele pred nami dvig iz dosedanjega »državnega fevdalizma«, torej da smo v situaciji, ko bi nam bila potrebna le še zavzemanje za razum in pogumna uporaba razuma. Torej kot da vladajo takšne razmere, v katerih moramo, kot je dejal Kant, zavriniti »nezrelost, ki smo jo sami zakrivali«, oz. v katerih moramo znati uporabiti svoj razum »brez vodstva nekoga drugega«. Vendar se bojim, da temu ni tako, kajti razmere, ko je potrebno le še uporabiti svoj razum, da

rešimo globalno družbeno krizo, so verjetno bile, so in bodo utopične. Tudi razsvetljenstvo je živelo od te iluzije. Bolj primerno bo naslednje: borimo se za to, da se ohranijo in razširijo otoki racionalnega diskurza, in da se preprečijo navidezne univerzalizacije in nespornost ideološkega govora in »rezoniranja« (rezoniranje kot videz racionalnosti, npr. tedaj, ko se s frazami in sklicevanjem na avtoritete zapira pot problematizacijam dejanskosti).

Zato bi se kratek odgovor na naslovno vprašanje lahko glasil: Razum ni dejstvo, ki bi obstajalo, niti ni obča potenca, ki bi jo bilo treba le uporabiti, marveč je možen le kot način bivanja ljudi v spletu zgodovinskih okoliščin, ki spodbujajo srečevanje in povezovanje dveh temeljnih potreb ljudi: potrebe po sproščanju racionalnosti diskurzov iz omejenih in enodimenzionalnih »otokov racionalnosti« ter potrebe po emancipaciji demokratskih družbenih odnosov iz prav tako omejenih in popačenih »otokov emancipacije«.